

UN DELS CAMINS MÉS BELLS D'EUROPA. LA FORMACIÓ DEL CONCEPTE D'HORT DE TARONGERS A PARTIR DE LES MIRADES LITERÀRIES DE L'ITINERARI ENTRE ALZIRA I CARCAIXENT

ADRIÀ BESÓ ROS¹

Departament d'Història de l'Art. Universitat de València

Abstract: The orange tree became in the Middle Ages a typical garden tree, appreciated for its aesthetic qualities. It was not till the late 18th century that it became a commercial growing, with its cultivation near the road between Alzira and Carcaixent. We examine the characteristics and evolution of the concept 'orange tree orchard' in the century that passed from its origins up to the 1880s, linking the real scenery with the written opinions held by those who made this route in the period. The orange tree played a leading role in this stage prior to the establishment of the bourgeois garden. It passed from mixed farming – typical of the Valencian orchard – to monoculture for profitability's sake. Being originally a garden tree, the resultant appealing landscape has been highly esteemed by the authors who happened to go there.

Key words: cultural scenery / agrarian landscape / aesthetics of the countryside / citriculture/ orange tree.

Resumen: Desde la Edad Media el naranjo se convierte en un árbol habitual de la jardinería, siendo muy apreciado por sus cualidades estéticas. A finales del siglo XVIII se inicia su cultivo comercial con la plantación de los primeros huertos junto al camino que une las localidades de Alzira i Carcaixent. Se analizan las características y evolución del concepto de huerto de naranjos durante la centuria que transcurre entre sus orígenes y los años ochenta del siglo XIX relacionando la realidad objetiva del paisaje con las apreciaciones escritas por los autores que a lo largo de este período recorrieron este itinerario. El cambio más significativo que se produce durante este período previo a la canonización del concepto de huerto burgués se centra en el árbol naranjo, que pasa del policultivo inicial propio del huerto-jardín valenciano de donde parte, a monopolizar toda la superficie con criterios de rentabilidad económica. Al tratarse en sus orígenes de un árbol de jardín, el paisaje resultante de su cultivo goza desde sus inicios de una alta valoración estética compartida por todos los autores que lo recorren por diversos motivos.

Palabras clave: Paisaje cultural / paisaje agrario / estética del paisaje / citricultura / naranjo.

El taronger ha estat conegut a terres valencianes com a arbre de jardí, molt valorat sobretot per les seues qualitats estètiques. Des de l'edat mitjana hi ha referències documentals que ens parlen d'un aprofitament dels seus fruits per a l'autoconsum o per a la seua comercialització a petita escala.² En la tradició cultural valenciana els conceptes d'hort i jardí han estat íntimament relacionats.³ Dins el seu perímetre rodejat per una tanca es barrejaven espècies ornamentals i fruiters, que eren apreciats pels seus productes i per la seua bellesa. A finals del segle XVIII mossén Cavanilles ens dona notícia

de la recent plantació a Carcaixent del primer hort de tarongers per part del rector Monzó i dels importants beneficis econòmics obtinguts en la comercialització dels seus fruits. Aquesta experiència pionera va assentar les bases d'un nou concepte d'hort. El taronger passaria en poc de temps d'ocupar un quadro o algunes fileres, en convivència amb altres arbres de jardí, a monopolitzar tot l'hort amb criteris de rendibilitat econòmica. Tot i l'eufòria amb què relata Cavanilles aquest fet, l'expansió a gran escala com a cultiu comercial no va ser possible fins passada la segona meitat del segle

¹ Fecha de recepción: 29-6-2010 / Fecha de aceptación: 17-8-2010.

² ZARAGOZA, Salvador, 1991.

³ GRACIA BENEYTO, Carmen, 1998, p. 49-50; CARRASCOSA CRIADO, J., 1933, p. 93.

Camí d'Alzira a Carcaixent. Actual CV-41.

XIX quan es van poder conjugar una sèrie de factors, com ara la crisi dels antics cultius comercials en què s'havien especialitzat les àrees de regadiu (la morera i el cànem), la millora en els transports que facilitaren la seua exportació als països europeus, la introducció de les sènies de ferro colat, que van permetre l'extensió del cultiu tot començant per les vores dels regadius històrics a la Ribera (Alzira, Carcaixent, La Pobla Llarga, Corbera, Polinyà) o per la mateixa horta a la Plana (Vila-real, Borriana, Almassora). Però l'embranchida definitiva vindria a partir de 1880 quan es comercialitzen a gran escala les bombes mogudes per motors a vapor que permeteren elevar les aigües de major profunditat i per tant superar les limitacions que oferien les sènies de sang. Des d'aquells dos nuclis originaris va començar una expansió generalitzada del cultiu que possibilitarà el sorgiment d'un nou paisatge que s'estén per tota la franja litoral del golf de València des de la Plana fins la Safor, ocupant sobretot antigues terres de secà i prenent com a límits els regadius històrics o les marjals i els peudemonts més elevats de l'interior (Besó, 2010).

Els primers horts de tarongers se situen als voltants del camí que uneix Alzira i Carcaixent (actual CV-41), a les partides de la Bassa del Rei i la Vilella, just a l'est del qual es troben els últims braços de la Reial Séquia de Carcaixent que marquen els límits del regadiu de peu a partir del qual s'encetaria el procés de transformació del secà a les primeries del segle XVIII, tot relacionat amb la necessitat de creixement del cultiu de la morera mitjançant la perforació de pous per a l'elevació de les aigües subterrànies i la instal·lació de sènies. Amb aquest article pretenem analitzar

l'evolució del concepte d'hort de tarongers en el període comprès entre finals del segle XVIII i la dècada dels anys setanta del segle XIX quan culmina aquest procés evolutiu amb la consolidació d'un nou concepte d'hort burgés. I l'escenari privilegiat per a conèixer el seu desenvolupament el trobem en aquest conjunt d'horts que s'agrupen en aquest itinerari, el qual ha estat objecte d'atenció per diversos estudiosos i viatgers que han passat pels pobles de la Ribera en tres moments concrets, prou separats en el temps, circumstància que permet obtindre la suficient perspectiva cronològica per a percebre els canvis experimentats. En els seus escrits trobem fragments que ens aproximen al paisatge dels tarongerars d'Alzira i Carcaixent de forma genèrica, però tots ells coincideixen en la descripció d'un lloc concret: el camí que comunica ambdues localitats, en el qual situen el paisatge dels horts per excel·lència. A més, aquest espai encara es conserva actualment sense alteracions substancials, tot i que ha vist reduïda la seua extensió al llarg del darrer segle per la pressió urbanística. Açò possibilita poder contrastar les mirades literàries subjectives amb l'espai objectiu que perceben, la qual cosa, a més de consolidar el seu valor com a paisatge cultural, facilita el nostre propòsit de comprendre l'evolució històrica del concepte d'hort en poder completar aquelles llacunes que deixen els textos.

Partint d'aquests plantejaments hem estructurat el contingut d'aquest article en tres punts. En primer lloc presentem les visions literàries de l'itinerari entre Alzira i Carcaixent produïdes per diferents autors, que ens serviran com a base per a definir el concepte d'hort i conèixer el seu desenvolupament. En el segon apartat, mitjançant la confrontació dels testimonis escrits amb la realitat paisatgística actual, tractarem d'aproximar-nos a l'hort de tarongers en els seus orígens i analitzar a través dels elements que el caracteritzen la seua evolució des de finals del segle XVIII fins arribar als anys 1870-1880 quan culmina aquest procés amb la consolidació del concepte d'hort burgés. En el darrer punt estudiarem la valoració estètica del paisatge a partir de les visions literàries que ens han transmès aquelles persones que, responnent a diversos interessos, han recorregut aquest indret dins el període que analitzem.

Viatgers literaris pel camí d'Alzira a Carcaixent

El trajecte que uneix les localitats d'Alzira i Carcaixent forma part de l'antic camí foral de València a Xàtiva que continuava fins Castella. Resulta significatiu com, tot i la construcció del Camí Reial de

Madrid a durant el segon terç del segle XVIII, que deixava de banda aquests pobles, i l'entrada en funcionament en 1852 de la línia de ferrocarril de València a Xàtiva, els viatgers que estudiem –fins i tot renunciant a les majors comoditats de les noves vies– no deixen de recórrer i recomanar aquest traçat, tot atenent les seues qualitats estètiques.

Cap dels viatgers de l'Edat Moderna para la seua atenció en aquest trajecte.⁴ El primer autor que s'aproxima directament a la imatge d'aquest paisatge fruit de les transformacions experimentades al llarg del segle XVIII va ser Cavanilles. A partir d'allí hem seleccionat els testimonis de tres autors recorren aquest indret en diferents moments: Madoz, Lassala, i poc després Llorente. Hem pogut comprovar en l'adopció de referències i figures literàries de manera més o menys textual com cadascun dels autors que han tractat d'aproximar-se a aquest paisatge ha llegit testimonis publicats per aquells que ho han fet anteriorment. Aquesta circumstància, tal com explica Martínez de Pisón⁵ resulta prou habitual en la visió cultural dels paisatges, ja que "al fin y al cabo los paisajes son la suma de las miradas. Por eso es tan crucial hacer la historia de las miradas. Las imágenes del paisaje son la cultura de las miradas". Així, l'anàlisi d'aquest conjunt de mirades ens permet comprendre l'evolució del concepte d'hort de tarongers i del seu paisatge prèvia a la formació del nou concepte burgès.

Antoni Josep Cavanilles

El botànic Cavanilles (València, 1745-Madrid, 1804) representa el perfil del rector il·lustrat del segle XVIII. El 1777 va viatjar a París on va entrar en contacte amb els cercles il·lustrats, d'on li va sorgir l'interés per la botànica, motiu pel qual tornà a Espanya en rebre l'encàrrec reial d'examinar la seua flora. Va començar la tasca pel Regne de València, que va recórrer entre 1791 i 1793. El resultat d'aquest treball es va materialitzar en les *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, publicades en dos volums entre 1795 i 1797. Pel seu diari de viatges sabem que el 18 d'abril de 1793 va arribar a Alzira i va passar pel monestir de la Murta abans d'endinsar-se a la Valldigna. D'allí va tornar pel monestir d'Aigüesvives cap a Carcaixent, on el 23 d'abril va entrar en contacte amb el rector Monzó qui li va explicar els progressos experimentats per l'agricultura, i va

⁴ ARCINIEGA, Luis, 2009.

⁵ MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo, 2008, p. 53-55.

⁶ MATEU BELLÉS, Joan, 1995, p. 34.

Parcel·lari dels horts del camí d'Alzira a Carcaixent. Foto: SIGPAC.

continuar cap a Cogullada, la Pobla Llarga i Manuel.⁶ Aquest itinerari no coincideix amb el que reflexa el text definitiu imprès en 1795, on es presenta el recorregut en sentit invers. Des de la Pobla Llarga i Cogullada arriba a Carcaixent i es dirigeix directament a Alzira recorrent el camí que uneix ambdues poblacions sense donar la volta per la Valldigna. Tot i que no el va travessar en el primer itinerari, és lògic pensar que Cavanilles l'hauria de conèixer perfectament arran de la seua estada amb el rector Monzó, ja que als seus voltants es van plantar els primers horts de tarongers a la Vilella i les Basses del Rei. Per això, en eixir de Carcaixent i enfilat el camí cap a Alzira descriu les seues impressions d'aquest paisatge:

Los campos areniscos hacia el mediodía que hubieran quedado estériles en otras manos, se han aprovechado de pocos años a esta parte con grandes ventajas. Sabían los de Carcaixent que los naranjos prosperan en terrenos areniscos, si se benefician con estiércol y riegos: convidábales la naturaleza de los

Parcel·lari dels horts del camí d'Alzira a Carcaixent. Es destaquen les cases i les bases com a elements integrants de l'hort. En alguns casos, tot i que el parcel·lari actual està molt fragmentat, encara es pot endevinar sobre el plànol el perímetre inicial de l'hort, que es materialitza sobre el terreny en la tanca de maçoneria que encara es conserva.

campos; pero carecían enteramente de agua, que ocultaba la tierra en sus entrañas: empezaron a talarla con pozos, hicieron norias, suavizaron con estiércol las áridas arenas, y convirtieron los eriales en bosques de naranjos chinos y de granados. Aún continúan aquellos industriosos labradores sus conquistas aumentándose la riqueza, la abundancia y la hermosura. Para calcular de algún modo las ganancias bastará decir, que tres jornales de tierra donde había una noria antes de introducir los naranjos, granados y otros frutales, daban al propietario cada año 30 pesos: cercó la posesión con muros, plantose de dichos árboles, y en 1792 se sacaron 500 pesos de las naranjas, 200 de las granadas y buena proporción de frutas y hortalizas. El actual cura de la villa D. Vicente Monzó, dueño y fundador del dicho huerto, ha electrizado con su exemplo a muchos vecinos, y ya se ve gran multitud de huertos de igual naturaleza. En estos bosques prodigiosos se crían palmas que adornan aquel recinto, donde la naturaleza y el arte concurren para recrear los sentidos.

Tot i que no aporta una descripció minuciosa del paisatge, que no és l'objectiu de Cavanilles, aquest testimoni resulta interessant per ser el primer que

dóna notícia de la plantació del taronger com a cultiu comercial, formant els primers horts, que amb el pas dels anys s'aniran multiplicant fins ocupar una gran extensió i caracteritzar el seu paisatge. A més a més, les seues apreciacions ens aporten algunes claus fonamentals per a valorar aquest paisatge des del punt de vista il·lustrat i de les idees fisiocràtiques, on les possibilitats que ofereix la natura són aprofitades per la intel·ligència i el treball humà per a augmentar la producció i la rendibilitat econòmica per a donar com a resultat un paisatge d'apreciades qualitats estètiques.⁷

Pascual Madoz Ibáñez

Polític d'ideologia lliberal (Pamplona, 1806-Gènova, 1870), va passar uns anys d'exili a França, on va estudiar estadística i geografia a París i Tours. Entre les seues obres més importants es troben el *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar* (Madrid, 1845-1850). En la major part de localitats valencianes parteix de la transcripció dels textos que Cavanilles havia escrit mig segle abans, a partir de les quals, segons les poblacions, introdueix algunes novetats en base a les informacions facilitades pels seus corresponents.

El camí d'Alzira a Carcaixent partia del pont de Sant Bernat, que comunicava la vila amb el raval de Sant Agustí. Així Madoz ens indica en parlar d'Alzira que "a la salida del arrabal de San Agustín hay 250 huertos plantados de naranjos y frutales, regados con norias o senias, que por su hermosura y lo bien cultivados pueden llamarse con razón el jardín del reino de Valencia; y sirve igualmente este sitio de un hermoso y delicioso paseo para los habitantes, estendiéndose por toda la derecha del Júcar hasta salir de aquellos". I ja a Carcaixent explica com "difícilmente se presentará otro pueblo que ofrezca más bella perspectiva con respecto a su posición topográfica. En el centro de una estensa y frondosa huerta, en donde las moreras se suceden sin interrupción, y donde la multitud de bosques de naranjos le ofrecen a cada momento su fragancia, asientan sus cimientos unas 450 casas que forman el casco de la villa y sus arrabales...". I a partir d'allí copia textualment el relat de Cavanilles, i sols introdueix de nou la referència a les cases d'hort que el primer havia omés. Però sense cap dubte l'aportació més important per al tema que abordem és el paràgraf on parla del camí que uneix Carcaixent amb Alzi-

⁷ MATEU BELLÉS, Joan, 2008.

ra, on ja no ens descriu un hort concret com havia fet Cavanilles, sinó un paisatge desenvolupat al seu voltant, d'on abstrau dos dels elements bàsics que el caracteritzen: les tanques de paret que roden les parcel·les i les cases.

Por medio de la calle mayor de esta villa pasa la carretera que desde Játiva conduce a Alcira y Valencia, cuyo estado es regular, pero lo más notable de ella es el trozo que hay desde Carcagente a Alcira, que será de una $\frac{1}{2}$ hora, formando una calle de huertos continuados con sus casas correspondientes. Si en vez de la pared que constituye los estribos del camino y que sirve de dique a los huertos, se hubiera ido construyendo verjas o empalizadas, sería este uno de los caminos más bellos de Europa.

Vicente Lassala Palomares

Capità d'enginyers i agrònom (València, 1817-1876), va ser un destacat propietari. Ocupà diversos càrrecs públics d'importància: comissari regi d'agricultura, president de la Societat Econòmica d'Amics del País de València i fundador i president de la Societat Valenciana d'Agricultura. Ha estat autor de nombrosos textos fonamentals per a entendre els orígens de l'agricultura valenciana d'exportació.⁸ Però, tot i tractar-se d'escrits d'índole científica, es caracteritzen per l'abundància de referències als aspectes estètics dels horts de tarongers. L'any 1871, en l'exercici de les seues funcions com a comissari regi d'agricultura, va publicar la *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte litoral del Mediterráneo, al sur de la provincia de Valencia, dirigida al Exmo. Sr. Ministro de Fomento*. Inicia el seu viatge des de València, passant per Alginet, Algemesí, Alzira, Carcaixent i d'allí va continuar per la Valldigna fins arribar a Gandia i Dénia. Tot i coincidir el seu itinerari aproximadament amb el traçat de dues línies de ferrocarril –València-Xàtiva i Carcaixent-Gandia-Dénia–, renuncia a aquest mitjà de comunicació i decideix realitzar el viatge per carretera, ja que "para que la investigación y el conocimiento prolijo de la agricultura del país pueda hacerse con la detención que exige su examen, hay que renunciar a los medios rápidos de locomoción en los más de los casos y sufrir las molestias que en los viajes por terrenos y pueblos más o menos separados de las vías generales, no es dado evitar".⁹

En el seu recorregut des d'Alzira fins Carcaixent descriu el panorama dels horts, on trobem el so-

Tipologia de casa d'hort senyorial. Hort de Maties Colom. Alzira. UTM: 721.415-4.335.770.

latge deixat per la lectura prèvia del text de Madoz, tot i que aporta noves referències molt interessants per a entendre la recent evolució que s'estava produint en el concepte d'hort.

Dejando Alcira con sus tortuosas y estrechas calles, restos de la antigüedad de su fundación, y como no es mi misión describir el interior de las poblaciones, sigamos el original y admirable aspecto del camino carretero de Carcagente. Nada más bello que ese trayecto de una legua, sin igual quizá en Europa, por la hermosura que presentan los naranjos y las palmeras que exclusivamente a derecha y a izquierda cubren los huertos cercados de pared, con casas anexas de recreo, muchas de ellas con escudos de armas sobre la puerta, cuyo distintivo denota el alto precio en que se estimaban estas fincas por las distinguidas familias propietarias. Estos huertos son los primitivos del país, cuando el naranjo era árbol de huerto o de jardín, por esto se le cercaba entonces de tapia o al menos de cerramiento vivo de poncileros o granados, para evitar el merodeo; pero hoy que el naranjo forma parte de la cosecha de los campos y pertenece a la gran agricultura, o más bien al labrador que al jardinero u horticultor, ya no se cierran los huertos de este precioso fruto, porque siendo la cosecha general en el país, su misma abundancia preserva o por lo menos minora los perjuicios y temores del merodeo.¹⁰

En un altre text publicat dos anys més tard relaciona dos itineraris predilectes per a gaudir del paisatge dels horts per carretera o per ferrocarril:

⁸ A més de les seues col·laboracions habituals en la revista *La Agricultura Valenciana*, editada per la Societat Valenciana d'Agricultura, en relació als cítrics cal destacar (LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871 i 1873).

⁹ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 1.

¹⁰ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 5.

Nada más bello que el camino de cinco kilómetros de Alcira a Carcagente, entre naranjos y palmeras; y si el viajero sale en tram-wia desde esta villa hacia Gandía, verá con admiración que las ramas de los naranjos azotan las ventanillas de los vagones, de suerte que desde estos coherá naranjas con su mano.¹¹

A més la *Visita de inspección...* de 1871 recull altres observacions interessants realitzades al seu pas per Alzira i Carcaixent sobre la valoració estètica del paisatge o d'alguns dels elements que el caracteritzen, les quals analitzem més detalladament en els següents punts.

Teodoro Llorente Olivares

Poeta i escriptor de la renaixença valenciana (València, 1836-1911). Va estar vinculat de prop als cercles de la burgesia agrària. Fou membre de la Societat Valenciana d'Agricultura i va participar activament des de l'àmbit cultural en l'Exposició Regional Valenciana de 1909. De la seua producció literària destaquem especialment l'obra *Valencia, sus monumentos y arte. Su naturaleza e historia* (Barcelona, 1880 i 1887). Es tracta d'una guia de viatges que pren com a eix vertebrador el traçat de la xarxa ferroviària per recórrer tot el país de nord a sud. No sols es dedica a descriure les ciutats i els seus monuments, sinó que aporta interessants visions dels paisatges que contempla en els seus trajectes des de la finestreta del vagó del tren o des de qualsevol altre punt del recorregut. En aquest sentit es tracta d'una obra fonamental per a l'estudi del paisatge dels cítrics en aquell moment quan començava l'embranchida definitiva del cultiu per totes les comarques costaneres del golf de València.¹² En arribar a Alzira puja a la muntanyeta del Salvador i fa una magnífica descripció de la panoràmica que contempla. Però respecte al tema que ens ocupa en aquest article, sols dedica unes poques paraules al camí que separa Alzira i Carcaixent.¹³

Carcagente dista muy poco de Alcira: siete minutos, no más, por ferrocarril. La carretera entre ambas poblaciones es una calle de huertos de naranjos y casas de campo. Más despejado que el de la ciudad del Júcar [Alzira], el campo de Carcagente es de lo hermo-

so que se puede ver. En sus naranjales hay muchas palmeras, lo cual da a la frondosa llanura un aspecto oriental.¹⁴

L'hort de tarongers: caracterització i evolució del concepte

El camí d'Alzira a Carcaixent es presenta com un eix al voltant del qual es desplega un continu d'horts. Per l'oest discorre en paral·lel a tot el seu recorregut el camí de Materna, mentre que pel llevant hi ha un altre camí amb traçat més irregular. Aquestes dues vies serveixen de fons a les parcel·les dels horts, que ofereixen una estructura semblant. Comprenen una superfície prou regular de morfologia ortogonal, que apareix rodejada de paret per tots els seus costats. La façana principal de la casa s'alinea amb la vora del camí, tot coincidint més o menys amb el centre de la parcel·la. L'eix que travessa les dues crugies de la casa es perllonga fins el fons, tot dividint l'hort en dues meitats. Al seu voltant es troba el pou –antigament amb la sènia– i la basa on es vessava el cabal per al reg de les diferents taules de l'hort. Habitualment en la part posterior de la casa hi ha un emparat per a fer ombra i el camí d'accés sol emmarcar-se amb palmeres o xiprers que centren la perspectiva. Aquests trets coincideixen amb les característiques de l'hort jardí valencià, el qual serveix de model per als primers horts de tarongers.

La forma com s'organitza la composició parcel·lària a ambdós costats d'aquest camí respon al mateix model de creixement de moltes poblacions valencianes que durant l'època preindustrial han anat desenvolupant-se de manera lineal, prenent com a eix un camí ocupat per un continu d'horts amb la casa aïllada alineada sobre la vora. Amb el creixement urbanístic, el tipus de construcció basat en la casa de poble acadèmica de dues crugies paral·leles a façana facilita la nova construcció d'edificis adossats sobre les mitgeres, creant així una continuïtat de cases que conformen el carrer.¹⁵ Tot i això, l'hort original generalment manté la seua unitat, per la qual cosa en la part posterior de cada casa construïda a partir d'ell sobre la vora del camí, una tanca de maçoneria delimita un petit corral o simplement les porxades que s'adossen

¹¹ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1873, p. 7.

¹² BESÓ, Adrià, 2007.

¹³ Tot i que en la seua obra trobem moltes més descripcions del paisatge dels horts, aquestes estan més en consonància amb la visió estètica de l'hort burgès, que queda fora de l'àmbit d'aquest treball que hem centrat en l'anàlisi de l'evolució prèvia a la canonització del concepte.

¹⁴ LLORENTE I OLIVARES, Teodor, 1880-1887, p. 641.

¹⁵ GARCÍA MARTINEZ, Vicent, 1983.

al fons fan de cul de sac, conservant-se així l'essència del primer hort.¹⁶ El plànol geomètric de Carcaixent de l'any 1906 ens mostra clarament els principals eixos als camins de la Font i d'Alzira amb un caseriu ja consolidat. Tot atenent la seua longitud, el camí que ens ocupa es presenta com un palimpsest que ens serveix per a comprendre la posterior evolució del concepte.

El canvi més significatiu que es produirà al llarg dels quasi cent anys que transcorren des que el rector Monzó plantara el primer hort fins la dècada dels anys vuitanta del segle XIX queda pràcticament circumscrit a les espècies vegetals. El taronger passa d'ocupar uns pocs quadros o fileres en convivència amb altres espècies, tal com apareixia al jardí valencià, a completar tota la superfície de l'hort amb criteris de rendibilitat econòmica.

Però a la dècada dels anys setanta del segle XIX Lassala percep una sèrie de transformacions que conduiran cap a dos models diferents d'hort: per una banda l'hort burgés cap on culmina el procés evolutiu de l'hort jardí valencià on la casa es trasllada al centre de la parcel·la, conservant la tanca,¹⁷ i per l'altra l'hort obert amb la desaparició de la tanca i la casa com a conseqüència de l'àmplia propagació que estava experimentant ja el cultiu.

Tot seguit passem a explicar detalladament cadascun dels elements que caracteritzen l'hort de tarongers, dels quals analitzem la seua evolució a partir dels diferents testimonis literaris presentats.

La casa d'hort

La proliferació d'habitatges dispersos sobre les terres que ocupaven els antics secans és un fenò-

men modern que té el seu origen en el context de l'expansió agrària que va caracteritzar el creixement econòmic i demogràfic del segle XVIII. Torres¹⁸ ha demostrat mitjançant l'estudi dels llibres de matrícula parroquial com a Carcaixent es produeix en aquest segle un considerable increment dels edificis dispersos. L'any 1704 hi havia 18 cases, mentre que en concloure el segle, en 1798 se'n comptabilitzen 192, 93 de les quals declaren tindre una sènia. En 1833 hi figuren 259 horts. Segons Torres, es tracta, doncs, "d'un tipus de poblament dispers que va lligat a l'expansió del regadiu per mitjà de sènies, que és característic d'aquesta zona de la Ribera i que podríem qualificar com un poblament dispers rural".¹⁹

D'aquesta manera la zona que travessa el camí d'Alzira a Carcaixent oferia unes condicions físiques immillorables per a la introducció de cultius de regadiu: topografia amb a penes desnivells, poca profunditat dels mantells freàtics, sòls arenosos... Per això aquestes terres limítrofs amb el reg de la Reial Sèquia de Carcaixent van ser les primeres que es van transformar per plantar els primers horts. I podem afirmar que quan Cavanyelles recorre aquest camí a finals del segle XVIII ja es trobarien construïdes bona part de les cases d'hort que hui hi podem contemplar, com ho demostren els seus trets arquitectònics. Però cal destacar que no hi fa cap menció. No podem interpretar aquesta circumstància com un fet casual o com un simple oblit. Més bé, com ha assenyalat Mateu,²⁰ durant el segle XVIII i fins la meitat del segle XIX resulta habitual per a molts escriptors que en l'apreciació estètica del paisatge no es tinguin en compte les arquitectures.²¹

¹⁶ BESÓ, Adrià, 2010.

¹⁷ El tram de la carretera entre Alzira i Corbera, construït en els anys vuitanta del segle XIX, es presenta com un dels millors escenaris per a comprendre aquest nou model d'hort canònic burgés i el paisatge que conforma. Diversos autors (DOMÉNECH, Eduard, 1991, p. 137-138; COURTOT, Roland, 1992, p. 37; GRACIA, Carmen, 1998, p. 99) s'han aproximat al concepte des de diferents perspectives. Nosaltres hem realitzat aquesta definició, en sintonia amb les anteriors. Està format per una extensió de varies hectàrees de terra de forma ortogonal plantada de tarongers, delimitada per una tanca, feta de bardissa vegetal, de maçoneria o de filferro. Els elements principals –la casa i la basa– se situen en el centre de la parcel·la, que serveix com a punt de partida per a dissenyar la distribució interior de l'espai formada per dos eixos en forma de creu. En el cas dels horts situats sobre un peudemont el centre de gravetat es desplaça a la part més alta amb la finalitat d'obtindre unes panoràmiques més àmplies de l'hort i del paisatge que l'envolta. Una porta amb dos fulles de barrots de ferro que giren sobre dues pilastres de maçoneria o rajola emmarquen l'entrada principal, atorgant-li una certa monumentalitat. Tot seguit un camí en forma de passeig acompanyat d'espècies ornamentals finalitza en la façana de la casa, precedida per un ampli espai obert. Dins l'explotació, prop de la casa, hi ha el pou amb la sènia, substituïda amb el temps per la casa de màquines per a bombejar l'aigua del subsòl, i la basa on s'acumula el cabal abans de ser distribuït pels diferents bancals. Tot el conjunt de basa i casa es rodeja d'un jardí més o menys desenvolupat (BESÓ, Adrià, 1999, p. 22-30 i 2010, p. 156).

¹⁸ TORRES, Francesc, 1987, p. 167-169.

¹⁹ TORRES, Francesc, 1987, p. 168.

²⁰ MATEU, Joan, 2010.

²¹ Aquesta circumstància coincideix també en el cas de l'horta de València, on els viatgers literaris no fan cap referència a les seues alqueries i barraques fins que es traspasa la meitat del segle XIX.

Tipologia de casa d'hort senyorial. Hort de la Marquesa. Alzira. UTM: 721.015-4.335.075.

Madoz,²² tot i que copia textualment alguns paràgrafs de l'obra de Cavanilles, introdueix la referència a les architectures. Així, en parlar dels horts de Carcaixent, constata que "muchos de los cuales tienen su bonita casa de campo". I endavant cap dels escriptors deixa de referir-se a elles. Així, Vicente Lassala²³ indica com a Alzira hi ha "289 huertos con casa anexa". Un poc més endavant convida a fer passeig de més de dues hores pels horts de Carcaixent, "muchos de ellos con casas de recreo y de labor".²⁴ En aquesta cita explica la doble funcionalitat que aleshores presentaven les cases, com a habitatge dels mitgers, cas que els seus propietaris foren absentistes, o tenint aquesta doble funcionalitat com ocorre a les cases d'hort que disposaven d'habitatge per als hortolans i per als propietaris, o les cases senyorials que a més tenien la cambra sedera en l'última planta.

L'hort de tarongers naix a finals del segle XVIII en el context de l'arquitectura acadèmica. Això explica que en un primer moment es parteix del tipus

de casa de poble entre mitgeres, establert per l'Acadèmia, que es caracteritza per tindre un cos principal de dues plantes de dues crugies paral·leles a façana amb coberta de teula a dues vessants, que precedeix un pati poc desenvolupat que es tanca al fons amb una crugia on s'ubica l'estable i la pallissa a la planta alta. El corral s'anirà perdent en integrar les seues funcions en una crugia lateral, quedant com a casa compacta de dues plantes –si els propietaris són absentistes i no disposen de vivenda a l'hort–, o de tres plantes –cas que es disposa en el primer pis la vivenda per als propietaris–. A partir de 1880, quan es consolida i generalitza el procés d'expansió del cultiu del taronger per totes les comarques, el tipus bàsic tradicional experimenta alguns canvis per tal d'adaptar-lo a les necessitats socials de la burgesia quan revesteixen els seus interiors i exteriors amb elements decoratius provinents dels llenguatges arquitectònics urbans aleshores vigents, la qual cosa fa que la casa d'hort adopte una imatge més residencial i urbana, sense aportar canvis substancials en les seues estructures.²⁵

Però concretament en el camí d'Alzira a Carcaixent, Lassala ens parla de la presència a ambdós costats de "huertos cercados de pared, con casas anexas de recreo, muchas de ellas con escudos de armas sobre la puerta", que fa referència a una tipologia estretament relacionada amb els primers horts de tarongers i de moreres, com és la casa d'hort senyorial, estretament relacionada amb l'aristocràcia terratinent, una elit molt dinàmica a alguns pobles de la Ribera que va protagonitzar les transformacions agrícoles relacionades amb la introducció de la seda i després del taronger.

Aquest tipus ha estat definit per Miquel, Trescolí i Simó,²⁶ segons els quals "en aquest grup s'inclouen aquells edificis d'ocupació temporal que s'emplaçaven enmig de les restes d'antics patrimonis nobiliaris. Es tracta d'edificacions que disposen d'un habitatge permanent i independent per als casers, ja siga exempt o adossat a l'edifici principal, el qual serveix de residència temporal al propietari, que forma part de la noblesa i que ha rebut la propietat a través de l'herència". Tipològicament responen a l'estructura de dues crugies paral·leles a façana amb tres plantes d'alçada, on

²² MADOZ, Pascual, 1850.

²³ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 3.

²⁴ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 5.

²⁵ BESÓ, Adrià, 2010, p. 225-229.

²⁶ MIQUEL BRIA, Marcel·lí; TRESCOLÍ SERRANO, Vicent; SIMÓ, Trinitat, 1999, p. 290.

la planta baixa i el primer pis es destinen a habitatge i la cambra per a usos agrícoles es trasllada a la planta superior, on es criava el cuc de seda. Presenten alguns detalls que la diferencien de la casa d'hort de tres plantes, com ara la gran potència volumètrica del cos principal que s'aconsegueix per la gran alçada que s'atorga als sostres de les dues primeres plantes on se situa l'habitatge. En la planta baixa trobem la porta d'accés centrada sobre l'eix de simetria, amb diverses finestres a cada costat tot considerant l'amplària de la construcció. La composició de la planta alta destaca per la presència de balcons, els quals contribueixen a accentuar encara més la verticalitat de la façana. I a la cambra sol obrir-se una llotja de finestres rematades amb llindes planes o arcs de mig punt, tret que les diferencia de la casa d'hort de tres plantes. Sols l'Hort de la Marquesa (UTM: 721.015-4.335.075) conserva sobre la llinda de la porta d'entrada l'empremta d'un antic escut nobiliari, actualment desaparegut. Destaquen els rics paviments ceràmics amb què es decoren els sòls de les seues estances.

La tanca

L'hort valencià té el seu perímetre rodejat de paret. En les referències de Cavanilles la tanca ja apareix com un element inherent a l'hort de tarongers, que ha estat producte de la transformació d'antigues terres de secà en regadiu, per la qual cosa s'hi construeix en relació amb la creació i plantació de l'hort. Però cal preguntar-se per què es tanca l'hort. Podem trobar la resposta en dos factors. Per una banda el tipològic, en considerar l'hort de tarongers com a producte de l'evolució de l'hort jardí valencià on el taronger, que era una de les tantes espècies que es cultivaven, amb el transcurs del temps anirà ocupant tota la superfície fins esdevindre monocultiu.²⁷ L'altra resposta la trobem als textos de Lassala, dels quals es desprèn que els primers horts "cuando el naranjo era árbol de huerto o de jardín" es tancaven per guardar les collites dels possibles furts, tot considerant la seua escassetat i l'alta rendibilitat econòmica del producte, "por esto se le cercaba entonces de tapia o al menos de cerramiento vivo de poncileros o granados, para evitar el merodeo".²⁸

Cavanilles i Madoz ens parlen exclusivament d'horts tancats de paret. Lassala, a més a més, es refereix

Tanca de l'Hort de la Marquesa. Alzira.

al tancament amb bardisses vegetals de poncilers o magraners. Els principals horts que trobem en el camí d'Alzira a Carcaixent encara conserven la paret de maçoneria de més de dos metres d'alçada que no sols tanca la façana recaient al camí sinó que abasta tot el seu perímetre. Molt pocs horts –els més modestos– no tenen cap tipus de tancament, la qual cosa ens du a plantejar la hipòtesi que potser en origen estigueren rodejats de bardissa vegetal, la qual no hauria perviscut fins els nostres dies. Per això podríem afirmar que la tanca de paret, tot considerant el seu major cost econòmic, estaria relacionada amb els horts pertanyents a propietaris més rics, la qual, junt a la tipologia arquitectònica de la casa definiria també un rang de distinció social.

Quan a partir de la dècada dels anys setanta comença a prendre força l'extensió del taronger es dilueixen els perills que un segle abans justificaven la seua presència. Per això Lassala²⁹ explicava que "hoy que el naranjo forma parte de la cosecha de los campos y pertenece a la gran agricultura, o más bien al labrador que al jardinero u horticultor, ya no se cierran los huertos de este precioso fruto, porque siendo la cosecha general en el país, su misma abundancia preserva o por lo menos minora los perjuicios y temores del merodeo". Però, tot i quedar desproveïda de la seua funcionalitat original, encara perviurà als horts burgesos amb nou significat social, tot materialitzant els límits d'una porció de l'espai rural que queda reser-

²⁷ BESÓ, Adrià, 2010, p. 157-172.

²⁸ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 5.

²⁹ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 5.

Caminal de palmeres d'un hort del camí d'Alzira a Carcaixent.

vat per a ús i fruïció dels seus propietaris, dins el qual es busca preservar la intimitat familiar durant el temps d'esbarjo.³⁰

Un bosc de tarongers i palmeres

Tot i que Cavanilles quan parla del camp plantat pel rector Monzó està referint-se clarament a un hort de tarongers, podem deduir de les seues paraules que aquest encara conservava el policultiu com una pervivència de l'hort jardí valencià, ja que "en 1792 se sacaron 500 pesos de las naranjas, 200 de las granadas y buena proporción de frutas y hortalizas". Els magraners s'utilitzaven com a tanca vegetal del hort, tal com ho explica Lassala, però en aquest cas formaven part de la superfície cultivada de l'hort, ja que Cavanilles explica que es troba tancat de paret. Per això po-

dem deduir que ocuparien algun quadro o es plantarien com a arbres aïllats a les vores dels camins interiors o bancals. Per la quantitat d'ingressos obtinguts en relació a la taronja com a cultiu majoritari hem de suposar que el nombre de magraners plantats encara seria important. Segons Bou³¹ als primers horts d'Alzira i Carcaixent "antiguamente formaban cuadros más o menos grandes, estableciendo a los lados una o dos filas de naranjos, y se abonaban mucho para hacer en ellos cosechas u hortalizas. En esta clase de plantaciones se hallaban los naranjos colosales de 100 arrobas de fruto, los cuales llegaban a juntarse unos con otros formando cercas impenetrables".³² Per això aquest ampli marc de plantació justifica que durant els primers deu anys, quan el taronger arribava a estar en plena producció, fóra pràctica habitual plantar entre mig hortalisses i verdures per tal d'obtindre una major rendibilitat de la superfície. I finalment Cavanilles ens parla de les palmeres quan afirma que "en estos bosques prodigiosos se crían palmas que adornan aquel recinto", de les quals destaca més el seu valor estètic que econòmic, ja que d'aquestes es comercialitzaven tant els seus fruits com les palmes blanques per al diumenge de rams. Per tant la descripció de l'hort del rector Monzó que ens ofereix Cavanilles encara conserva el policultiu característic del jardí valencià on es barregen els valors estètics de les plantes amb el seu aprofitament econòmic. En aquest hort els tarongers ocuparien bona part de la superfície cultivada, tot i que la resta de plantes encara tenia un pes específic important en el rendiment econòmic i per tant hem de pensar que la superfície que hi ocupaven o el seu nombre no seria gens residual.

Les descripcions de Madoz no ens aporten res de nou sobre aquest aspecte, ja que copia textualment les paraules de Cavanilles. Més llum ens donen les paraules de Lassala. Cap a 1870 comença una extensió i intensificació en les plantacions de taronger, de les quals dona testimoni en els seus escrits.³³ Per una banda creix la superfície del ta-

³⁰ BESÓ, Adrià, 1999, p. 24, 25.

³¹ BOU GASCÓ, F., 1879, p. 215.

³² Al plànol de la ciutat de València realitzat pel Pare Tosca podem observar alguns horts de convents que responen a aquesta forma de plantació del quadre en dues fileres paral·leles als extrems o vorejant els quatre costats. Alguns exemples il·lustratius podem trobar-los al convent agustí del Socors (GAVARA PRIOR, Joan, 2003, p. 198), al convent mínim de Sant Sebastià (GAVARA PRIOR, Joan, 2003, p. 212), al Palau Reial (GAVARA PRIOR, Joan, 2003, p. 275) o a les hortes periurbanes (GAVARA PRIOR, Joan, 2003, p. 248). Aquesta circumstància confirma també la idea que l'hort de tarongers parteix de l'evolució de l'hort jardí valencià i que en les primeres plantacions encara mantenen nombroses coincidències.

³³ Potser la dècada dels anys setanta va marcar aquest canvi. L'augment de la demanda externa accelerada per les facilitats donades pels mitjans de transport va fer que no únicament s'incrementara la superfície cultivada sinó que s'intensificarà el seu cultiu intentant obtindre majors rendiments per unitats de superfície.

ronger en substituir antics horts de moreres i transformar-se noves terres de secà en regadiu. Tot i que encara hi havia molts horts de moreres,³⁴ el cultiu havia iniciat el seu declivi i als antics secans transformats en regadiu s'està produint una substitució pel taronger, molt més rendible econòmicament.

I aquest moment coincideix també amb una intensificació del cultiu que repercuteix en la concepció de l'hort en la forma de controlar el desenvolupament del taronger, que adquireix la forma de tronc baix i faldes, reduint per tant considerablement la seua alçada, en l'adopció de marcs de plantació regulars –marc reial i cinc d'oros– i sobretot en la desaparició del policultiu que és substituït pel monocultiu del taronger. En aquest sentit Bou³⁵ després de parlar dels primitius horts afirmava que "este sistema de cultivo va desapareciendo, plantándolo todo de naranjos". Per aquest motiu Lassala³⁶ es fa resó d'aquest procés, quan afirmava que "en este país, a medida que la naranja constituía un árbol importante de comercio, dejaba el entendido jardinero de ejercer exclusivamente su cultivo, apoderándose de esta planta el labrador, pasando a formar parte de sus cosechas agrícolas". És per tant a partir d'aquest moment quan es trenquen definitivament els vincles amb l'hort jardí valencià i l'hort de tarongers assoleix una personalitat pròpia. El policultiu serà substituït en l'hort burgés per un jardí ornamental que se situa al voltant de la casa on predominen espècies exòtiques.

La palmera és l'única de les espècies que formaven el policultiu inicial de l'hort que, no sols es manté, sinó que a més reforça el valor estètic de la seua presència. Pocs són els autors que en parlar del paisatge dels horts d'Alzira –i sobretot de Carcaixent–, no hi fan referència. Segons Lassala³⁷ "en cuanto el viajero descubre Carcagente se presenta a la vista su encantadora y fértil campiña, poblada de colosales naranjos y de elevadas palmeras, que desafiaban la altura de los campanarios de las iglesias y la de las torres del grandioso y moderno caserío que constituyen esta bonita villa". I el mateix autor escriu en altra obra que "en

Bassa d'un hort del camí d'Alzira a Carcaixent.

varios pueblos del Mediodía de la provincia de Valencia, la palma datilera alterna con el naranjo, especialmente en Carcagente, cuya campiña ofrece una vista encantadora: bosques de naranjos circundan la villa; las palmeras, entremezcladas en los huertos, sobrepujan con sus elevadas copas la altura de los demás árboles".³⁸

La recuperació del gust per allò oriental dins l'ambient cultural del romanticisme és una de les causes que influeix en la valoració estètica de la palmera, ja que es relaciona amb la imatge dels oasis i dels jardins de les construccions islàmiques o nazarís. En parlar de Carcaixent Salvador Bodí³⁹ indicava que "en la actualidad es un dilatado y espeso bosque, un siempre verde y aromático vergel de hermosísimos y productivos naranjos, encanto y admiración del forastero, donde viven en perpetua armonía sobresaliendo en muchos puntos de entre la tupida arboleda gigantescas y erguidas

³⁴ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, al seu pas per Alzira i Carcaixent dedica també una especial atenció al cultiu de la morera i a la producció de seda, tot explicant que es trobava passant per un període de declivi.

³⁵ BOU GASCÓ, F., 1879, p. 215.

³⁶ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1873, p. 6.

³⁷ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 5.

³⁸ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1873, p. 7.

³⁹ BODÍ I CONGRÓS, Salvador, 1986, p. 60.

palmas, que dan al campo la vista de un verdadero panorama oriental". En el mateix sentit es pronuncia també Teodor Llorente⁴⁰ quan afirma que "el campo de Carcagente es de lo hermoso que se puede ver. En sus naranjales hay muchas palmeras, lo cual da a la frondosa llanura un aspecto oriental".

L'aigua

Els primers tarongerars es planten sobre aquelles partides que havien quedat fora de les successives ampliacions del regadiu de la Reial Séquia de Carcaixent en situar-se a una cota més elevada, per la qual cosa la captació de les aigües subterrànies no massa profundes va ser l'única eixida.⁴¹ Per tant la diferent forma d'aproveir-se de l'aigua per al reg és un dels factors que justifica la contraposició entre horta, amb reg de peu, i els horts, regats amb aigües subterrànies.

L'aigua, per tant, és un element inherent a l'hort. Però les referències trobades als textos analitzats no van més enllà d'indicar la presència de les sènies per elevar-la. Aquesta percepció continua observant-se a la literatura produïda al llarg de tot el segle xx.⁴² Potser Lassala siga un dels últims autors que hi faça referència, ja que a partir de 1880 començarà als horts burgesos la instal·lació generalitzada de les màquines a vapor aplicades a les bombes mecàniques⁴³ que permetran multiplicar la capacitat d'extracció de les velles sènies que queden com una imatge pintoresca del passat.

La sènia és un artefacte de fusta que ha estat conegut a la península ibèrica des d'època islàmica. L'adopció del ferro colat permet plantejar substancials millores tècniques que repercuteixen en una optimització dels seus rendiments. S'instal·la ven sobre una plataforma elevada o "andamit" situada al voltant del pou, on l'animal anava donant voltes per a fer-la funcionar. Junt a ella s'alça una bassa de regulació cap on es vessava el cabal extret. Solen tindre planta quadrada o rectangular, i s'alcen amb parets atalussades de maçoneria que no ultrapassen el metre i mig d'alçada. Des de l'eixida hi ha tota una sèrie de canalitzacions que distribuïen l'aigua per les diferents taules de reg.

Un paisatge valorat per les seues qualitats estètiques

El paisatge dels horts és fruit d'una planificació de l'espai agrari servint-se d'elements naturals i artificials que són ordenats d'una manera acurada d'acord amb lles lleis racionals humanes amb una doble finalitat estètica i productiva. Segons Carmen Gracia en l'horta, els horts o els jardins "els elements bells de la naturalesa adquireixen un valor econòmic, al mateix temps que la producció rendible pot ser valorada per la seua bellesa intrínseca. Al paisatge agrari la manipulació humana de l'entorn evidencia tots els traços d'una actuació creativa que intervé en l'ordre natural per a controlar-lo i reordenar-lo. Aquesta és la raó per la qual no es possible trobar diferències significatives entre un camp cultivat i un jardí. En aquests dos casos la formalitat imposada per l'home domina l'espontaneïtat de la naturalesa en un curós acte de civilització que reproduceix un cert grau d'autoritat".⁴⁴ A més d'aquestes apreciacions, el fet que el taronger haja estat un arbre de jardí contribueix a mantindre els lligams.

Al segle XVIII la intervenció humana sobre el paisatge tendiria a unificar els conceptes de paisatge natural, camp de cultiu i jardí com a mitjà per a afiançar la imatge del poder terratinent il·lustrat.⁴⁵ En definitiva l'hort de tarongers naix com una evolució del jardí valencià, que era el lloc d'esbarjo de les famílies aristocràtiques. Per això no resulta estrany que des de ben prompte es produïra una valoració estètica de l'hort que progressivament s'anirà estenent al conjunt del paisatge conforme vagi ampliant-se el cultiu. A finals del segle XVIII, quan es planten els primers tarongerars, aquests conviuen amb els horts de moreres que s'havien introduït sobre els antics secans limítrofs als regadius de peu des de començaments de la centúria. D'altres vegades apareixen al bell mig de les terres de secà com un autèntic oasi, augmentant encara més el sentiment de bellesa en contrast amb el seu entorn. Però no serà fins la segona meitat del segle XIX quan el taronger comence a esdevindre monocultiu en estendre's per tots els secans recent transformats i fins i tot substituesca els antics horts plantats de moreres en haver entrat en declivi el

⁴⁰ LLORENTE, Teodoro, 1880-1887, p. 641.

⁴¹ TORRES, Francesc, 1987.

⁴² BESÓ, Adrià, 2007.

⁴³ CALATAYUD GINER, Salvador, 1990 i 1995.

⁴⁴ GRACIA, Carmen, 2004, p. 559.

⁴⁵ GRACIA, Carmen, 1998, p. 78.

negoci sericícola.⁴⁶ En aquest aspecte Lassala⁴⁷ va ser testimoni de la materialització d'aquesta transició, i feia referència al taronger com arbre de la jardineria que havia passat a formar part de les collites agrícoles. És per tant aleshores quan podem indicar que l'hort de tarongers adquireix una autonomia i personalitat pròpia.

Tots els autors analitzats coincideixen a alabar les qualitats estètiques del paisatge dels horts de tarongers en procés de formació i de transformació. Cavanilles el percep des de la seua formació il·lustrada estretament relacionada amb el pensament fisiocràtic que es troba present al llarg de les seues *Observaciones...* Valora el paisatge dels horts com a fruit d'una sèrie de possibilitats que ofereix el medi (natura), que són aprofitades per la intel·ligència i el treball humà (art), donant com a resultat un paisatge "donde la naturaleza y el arte confluyen para recrear los sentidos" on la bellesa estètica es presenta estretament relacionada amb la capacitat per a produir riquesa econòmica.

Lassala reprèn els plantejaments de Cavanilles. Després de cantar les delícies del paisatge dels horts entre Alzira i Carcaixent explica que "al propio tiempo entristece el ánimo de todo buen patricio, al pensar que sin embargo de este grandioso espectáculo de la naturaleza, creado ciertamente por su bondad, pero que no existiría sin el arte ni el trabajo, apenas merece llamar la atención de nuestros compatriotas; es doloroso confesar que son más los extranjeros que visitan y rinden culto a las bellezas de este país, pues los españoles ni le conocen, ni creen que el dinero que se emplea en viages puede gastarse con provecho, más que recorriendo extrañas naciones y dándonos a conocer después las maravillas de su agricultura".⁴⁸ També pels mateixos anys Salvador Bodí, en parlar dels tarongers de Carcaixent realitza unes apreciacions semblants quan indica que "en la actualidad es un dilatado y espeso bosque, un siempre verde y aromático vergel de hermosísimos y productivos naranjos, encanto y admiración del forastero".⁴⁹

En aquest sentit, el testimoni de la Comtessa de Gasparin és un exemple contemporani de l'apreciació del paisatge per part dels visitants estran-

gers. D'Alzira destaca les seues palmeres que creixen en els horts que voregen la vila, però en arribar a Carcaixent descriu les impressions d'un meravellós espectacle sensual que associa sobretot a les qualitats estètiques de les espècies vegetals. Predomina, per tant, una valoració del paisatge com a producte de les bondats de la naturalesa, més que del treball humà, estretament relacionada amb els ambients culturals del romanticisme.

[los naranjos] ya no aparecen agrupados en bosquecillos, ni alineados en huertos; ya forman verdaderos bosques, bosques que cuentan los troncos a millares y que elevan su cima hasta los cielos. Reina la oscuridad bajo sus ramas frondosas, y las manzanas de las Hespérides brillan allí dentro entre la virginal blancura del azahar. Marchamos a través del paraíso terrenal; estendemos las manos desde las ventanillas del coche y penetran en aquella espesura de flores, y aspiramos con todos nuestros pulmones el ambiente cargado de aromas. ¿Es realidad lo que sentimos? ¿Existe, en efecto, ese país tan hermoso? ¿Hay algún rincón del mundo donde las manos de Dios hayan derramado tales esplendores? / Ese edén existe y se llama Carcagente.⁵⁰

Les referències de la Comtessa parlen de la bellesa del paisatge com a producte de les qualitats estètiques de les plantes que l'integren, que són fonamentalment tarongers i palmeres. El taronger ha estat un arbre de jardí valorat per les seues qualitats estètiques, per la qual cosa en esdevindre monocultiu traspasa les seues qualitats al paisatge del que forma part. Per això no és estrany que la bellesa i aroma de les seues flors, ja cantades des de l'edat mitjana respecte als tarongers que formaven part dels jardins, ara siguin perceptibles passejant des de qualsevol punt d'aquest vast jardí que és el paisatge format per l'acumulació d'hortos de tarongers. Així Lassala⁵¹ comenta que "en el mes de Mayo, cuando se llega a Alcira, se percibe el aire embalsamado con la flor de azahar, y continúa disfrutándose de este precioso aroma con más fuerza a medida que nos aproximamos a Carcagente". I ja a Carcaixent proposa: "intérnese el viagero hacia el Sud y el Este de su término, verá bosques de naranjos, algunos de 10 metros de altura, criados en terrenos silíceos, donde el estiércol y el riego dan solo una cohesión a semejantes tierras. Nada más agradable para admirar la belleza

⁴⁶ TORRES, Francesc, 1987.

⁴⁷ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1873, p. 6.

⁴⁸ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 6-7.

⁴⁹ BODÍ I CONGRÓS, Salvador, 1986, p. 60.

⁵⁰ GASPARIN, 1875, p. 93-94.

⁵¹ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 4.

de la campània, que el dar un estenso paseo de más de dos horas, en el mes de Abril, por aquellos, siempre a la sombra de sus naranjos que cierran con su espesura los espacios intermedios del suelo e impiden penetrar el sol. Las pilas de naranjas que se acopian en los campos; el riego de las norias que fertilizan las tierras que antes de esta mejora eran secas, la apacible temperatura que se disfruta, la vista de las palmeras intercaladas en los naranjales y algunas encinas, todo lo admira”.⁵²

Però el paisatge dels primers horts de tarongers és de camps tancats, per la qual cosa Madoz en el seu itinerari d'Alzira a Carcaixent fa referència a una imatge que queda parcialment oculta, de la que sols es poden apreciar les copes dels tarongers i les palmeres que sobresurten en alçada sobre les tanques dels horts. Per això es lamenta i afirma que “si en vez de la pared que constituye los estribos del camino y que sirve de dique a los huertos, se hubiera ido construyendo verjas o empalizadas, sería este uno de los caminos más bellos de Europa”.⁵³

Aquesta circumstància fa que calga situar-se en llocs topogràficament elevats per a poder obtenir bones panoràmiques del paisatge i poder observar-lo en tota la seua dimensió i extensió. Teodor Llorente és el primer que proposa la muntanyeta del Salvador com a mirador del paisatge dels horts per excel·lència, des d'on es contempla tota la vall que s'obri entre Alzira i Carcaixent travessada pel camí que les uneix. Però no es queda en la mirada des de lluny i des de fora, sinó que per a tindre una visió completa cal endinsar-se i recórrer els seus camins.

Saliendo de la ciudad [Alzira], nos encontramos en la región paradisíaca de los “huertos”. Para abarcar bien su extensión hay que subir a la colina (*montanyeta*) del Salvador, que parece puesta allí adrede como miranda de tan bello paisaje, y después de tender y recrear la vista por sus dilatados ámbitos, hay que bajar de aquella altura, penetrar en los bosques de naranjos, y hundirse y perderse en su lozana frondosidad.⁵⁴

Tots els autors coincideixen a percebre el dinamisme del paisatge. Unes transformacions basades en el pas dels secans al regadiu, que són valorades positivament des del punt de vista econòmic i estètic. Cavanilles explicava com “aún continúan

aquellos industriosos labradores sus conquistas aumentándose la riqueza, la abundancia y la hermosura”. Ja a finals del segle XIX els canvis s'intensifiquen. Segons Lassala⁵⁵ “la cosecha de naranja se halla en su apogeo; crece la extensión del terreno que se destina a este árbol tan bello por su hoja perenne, la fragancia de su flor, la elegancia de su ramaje y por su dorado fruto, como útil, productivo y acomodaticio en los estériles arenales, que para otras cosechas son improductivos”.

Conclusions

Durant el període que abastem, que comprén la centúria de 1780 a 1880 aproximadament, es produeixen una sèrie de canvis en les estructures socioeconòmiques que es manifesten en l'evolució del concepte d'hort i del paisatge agrari.

Assistim a la formació del concepte d'hort de tarongers, que parteix del jardí valencià i culmina amb la consolidació de l'hort canònic burgès. A finals del segle XVIII apareixen entre Alzira i Carcaixent els primers horts de tarongers. Tot i que encara es manté el policultiu, el cítric passa a ocupar una part important de la superfície cultivada. En els anys centrals del segle XIX es manifesten una sèrie de canvis en relació a un procés d'intensificació i especialització productiva on el taronger anirà a poc a poc substituint la resta de les espècies de l'hort fins esdevindre monocultiu. La casa i la composició de l'hort en base a bancals o quadros organitzats al voltant d'un eix central romanen prou estables. En la dècada dels anys setanta i vuitanta del segle XIX comencen a manifestar-se els primers canvis, que en paral·lel al triomf social de la burgesia, culminen en la formació del concepte d'hort canònic burgès.

El paisatge dels horts de tarongers començà a conformar-se a gràcies al treball d'una elit il·lustrada formada per una aristocràcia terratinent de mitjans propietaris més oberts als canvis, grans propietaris locals amb aspiracions socials i cercles il·lustrats locals als quals pertanyia el rector Monzó. Per això s'explica que aquest paisatge reflexe les empremtes culturals dels seus autors, que trobaven en l'hort periurbà el lloc d'esbarjo i socialització. Durant el segon terç del segle XIX, les successives desamortitzacions possibiliten que la bur-

⁵² LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 6.

⁵³ Elías Tormo (1923, p. 201) continua fent la mateixa apreciació del paisatge dels voltants d'Alzira quan afirma que “son deliciosos, pero desagradables los hondos caminos, por razón de las tapias, a no elevarse por los cerros y montañas”.

⁵⁴ LLORENTE, Teodoro, 1880-1887, p. 635.

⁵⁵ LASSALA PALOMARES, Vicente, 1871, p. 6.

gesia accedisca a la propietat de la terra, el cultiu de la qual gestionarà de forma directa amb una nova mentalitat, la qual és perfectament visible en els informes de Lassala. Les empremtes principals durant el període que analitzem s'observen en la intensificació del cultiu i en una extensió en superfície sobretot a partir dels anys centrals del segle XIX en detriment dels antics secans i dels horts de moreres, tot coincidint amb la crisi de la seda.

L'extensió del cultiu ha possibilitat que les qualitats estètiques que s'han apreciat en el taronger com a arbre individualitzat de jardí es traslladen al paisatge que conformen. Per això els escrits que ens han deixat els autors que recorren l'itinerari entre Alzira i Carcaixent, tot i respondre a diversos objectius i interessos, ofereixen una valoració estètica més o menys explícita, centrada sobretot en el taronger que es relaciona en perfecte maridatge amb les palmeres. En ells vegem reflectides les visions de les elits que hi intervenen en la seua creació i transformació, començant per Cavanilles –clergue il·lustrat– i acabant per Lassala –terratinent i membre de la Societat Valenciana d'Agricultura–. Tal com ho manifesten els seus contemporanis com Lassala i Gasparin –entre d'altres–, no es produeix una valoració estètica més enllà d'aquests cercles, que constaten que és més apreciat pels viatgers estrangers que per la mateixa població autòctona. Però ja des de finals del segle XIX els escrits de Llorente i Blasco Ibàñez, les pintures de Sorolla i dels seus deixebles –Teodoro Andreu i Peris Brell–, la fotografia, les targetes postals i la il·lustració gràfica, contribuiran dins una tendència general de valorització del paisatge, a difondre entre la població una imatge de prosperitat que relaciona la bellesa amb l'extraordinària rendibilitat econòmica del cultiu.

Bibliografia

- Abad García, Vicente. *Historia de la Naranja (1781-1936)*. Valencia: Comité de Gestión para la Exportación de Cítricos, 1985.
- Arciniega García, Luis. *El saber encaminado: caminos y viajeros por tierras valencianas de la Edad Media y Moderna*. València: Generalitat Valenciana, Conselleria d'Infraestructures i Transport, 2009.
- Ballester-Olmos, José Francisco. *El jardín valenciano: origen y caracterización estilística*. Valencia: Universidad Politécnica de Valencia, 1998.
- Besó Ros, Adrià. *Els horts de tarongers de Picanya. Arquitectura i paisatge*. Picanya: Ajuntament de Picanya, 1999.
- Besó Ros, Adrià. "El paisatge literari dels horts de tarongers". *Saitabi*, 2007, vol. 57, p. 37-62.
- Besó Ros, Adrià. *Els horts de tarongers: Arquitectura i paisatge*. València: Universitat de València, Departament d'Història de l'Art, 2010.
- Bodi i Congrós, Salvador. *El clima de la Ribera en el siglo XIX*. Carcaixent: Ajuntament de Carcaixent, 1986.
- Bou Gascó, F. *Estudio del naranjo, limonero, cidro y otros árboles de la familia de las aranciáceas que se cultivan en la provincia de Castellón / Por el comisario de agricultura F. Bou Gascó*. Castellón: Imprenta de Francisco Segarra, 1879.
- Calatayud Giner, Salvador. "Los inicios de la mecanización en el regadío valenciano, 1850-1930". *Áreas, Revista de ciencias sociales*, 1990, vol. 12, p. 203-211.
- Calatayud Giner, Salvador; Mateu Tortosa, E. "Tecnología y conocimientos prácticos en la agricultura valenciana (1840-1914)". *Noticario de Historia Agraria*, 1995, vol. 9, p. 43-67.
- Carrascosa Criado, J. *Elementos para el estudio histórico de la jardinería valenciana*. Valencia: Hijo de F. Vives Mora, 1933.
- Courtrot, Roland. *Camp i ciutat a les hortes valencianes*. València: Alfons el Magnànim, 1992.
- De Insaustil Machinandiarena, Pilar. *Los Jardines del Real de Valencia, origen y plenitud*. València: Ajuntament de València, 1993.
- Doménech, Eduard. "Naranja y arquitectura". En: Abad García, Vicente, *Historia de la naranja*. Valencia: Editorial Prensa Valenciana, 1991, p. 101-140.
- García Martínez, Vicent. *La masía al País Valencià*. Treball inèdit, 1983.
- Gasparin, Condesa de. *Paseo por España: Relación de un viaje à Cataluña, Valencia, Alicante, Murcia y Castilla*. Valencia: Imp. de José Doménech, 1875.
- Gavara Prior, Joan J. *El Plano de Valencia de Tomás Vicente Tosca (1704)*. València: Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Esport, 2003.
- Gracia, Carmen. *Historia del arte valenciano*. Madrid: Cátedra, 1998.
- Gracia, Carmen. "Apreciación estética del paisaje agrario: vers la construcció d'una teoria". *Estudis d'Història Agrària*, 2004, vol. 17, p. 549-568.
- Lassala Palomares, Vicente. *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte litoral del Mediterráneo, al sur de la provincia de Valencia, dirigida al Exmo. Sr. Ministro de Fomento*. Valencia, 1871.
- Lassala Palomares, Vicente. *Memoria sobre la producción y el comercio de la naranja en España*. Valencia: Imp. de J. Doménech, 1873.
- Llorente i Olivares, Teodoro. *Valencia*. Ed. facs., València: Albatros, 1980 (ed. orig. 1887).
- Madoz, Pascual. *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Estab. Literario-Tip. de P. Madoz y L. Sagasti, 1850.
- Martínez de Pisón, Eduardo. "La experiencia del paisaje". En: Mateu Bellés, J./Nieto Salvatierra, Manuel, dirs., *Retorno al paisaje. El saber filosófico, cultural y científico del paisaje en España*. Valencia: Evren, 2008, p. 25-69.
- Mateu Bellés, Joan F. "Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar". En: *Les Observaciones de Cavanilles dos-cents anys després*. València: Bancaixa, 1995, p. 15-55.
- Mateu Bellés, Joan F. "Descubrimiento científico del paisaje". En: Mateu Bellés, J./Nieto Salvatierra, Manuel, dirs., *Retorno al paisaje. El saber filosófico, cultural y científico del paisaje en España*. Valencia: Evren, 2008, p. 351-387.
- Mateu Bellés, Joan F. *L'Horta Sud: Imatge i organització del territori*. Ponència inèdita llegida al V Congrés d'Història de l'Horta Sud. Alaquàs: Ajuntament d'Alaquàs, 2010.

Miquel Bria, Marcel·lí; Trescolí Serrano, Vicent; Simó, Trinitat. "Arquitectura valenciana d'àmbit rural: habitatges de segona residència i centres productius de la Ribera del Xúquer (1750-1930)". En: *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera (Alzira, 24-25 d'abril de 1993)*. Alzira: Ajuntament d'Alzira, 1999, p. 286-302.

Tormo, Elías. *Levante (provincias valencianas y murcias)*. Madrid: Calpe, 1923.

Torres Faus, Francesc. *L'evolució de l'estructura de la propietat i els cultius en Carcaixent (La formació i el desenvolupament d'un nucli taronjaire en la Ribera Alta del Xúquer)*. València: Universitat de València, 1987.

Zaragoza, Salvador. "Antecedentes históricos". En: Abad García, Vicente, *Historia de la naranja*. València: Editorial Prensa Valenciana, 1991, p. 21-40.